Diskuse

Vědecké revoluce a politické postoje

Jan Mervart

Mám-li psát o *Angažovaném dějepisectví* Vítězslava Sommera,¹ nestaví mě to do zcela jednoduché role. Jednak se kniha stala za necelé dva roky od svého vydání „klasikou“ svého žánru a pevnou součástí české historiografie soudobých dějin, jednak mě s jejím autorem pojí generační příslušnost i osobní vazby přesahující běžnou kolegiálnítu. První okolnost vylučuje rekapitulační pojetí, neboť obsah knihy dostatečně zdomácněl, druhé se zase přičí pochvalné pasáže o objektivnosti a záslužnosti diskutované monografie. Jakkoli se ani jednomu úskalí nemohu zcela vyhnout, pokusím se v souvislosti s *Angažovaným dějepisectvím* zamyslet nad otázkami spjatými jednak s autorovými metodologickými východisky, jednak s českým reformismem a jeho zdroji.

Sommerova ochota brát stranické dějepisectví vážně, a nikoliv jako pouhý politický či propagandistický nástroj, případně jako jejich *by-produkt*, umožňuje, aby byl jeho text čten minimálně ve dvou rovinách: jako studie o nikoliv bezvýznamném segmentu české poválečné historiografie s přesahem do dějin humanitních věd ve stalinském a poststalinském období, a současně jako příběh stranických intelektuálů angažujících se při vytváření socialistické diktatury na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století, posléze v jeho mírné subverzi a na konci šesté dekády při reformě stávajícího socialistického modelu. Na tomto místě je nutno zmínit ještě třetí pohled,

1 SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011, 508 stran.

vykládající Sommerovu práci jako propagaci komunistické historiografie.² Apriorní předpoklad *nevědeckosti* určitého tématu je ovšem natolik normativní, že s ním nelze, respektive nemá cenu polemizovat; paradoxní je, že nápadně připomíná argumenty z etapy, kterou autor knihy označuje za první fázi stranického dějepisectví. Považuji však v této souvislosti za slušné napsat, že Sommerovu knihu pokládám v prvních dvou zmíněných ohledech za mimořádnou.

Historiografii Vítězslav Sommer nepojímá jako „čistou“ vědu s vlastní „výlučnou historií“, ale pod vlivem sociálního konstruktivismu Bruna Latoura (zejména jeho *Science in Action*) především jako společensky podmíněný organismus, který nelze vykládat bez souvislostí sociálního a institucionálního zázemí jeho aktérů. Inspirován anglofonní produkcí o sovětské historiografii a inteligenci (Sheila Fitzpatricková, Roger D. Markwick) používá autor zároveň koncept vědeckých revolucí založených na změnách paradigmat, jak jej formuloval americký filozof vědy Thomas S. Kuhn. Vymezuje tak tři základní etapy stranického dějepisectví v podobě stalinské, poststalinské a reformní historiografie a poté na studiu rozsáhlého a málo využívaného souboru archivních i tištěných materiálů z dané doby popisuje jejich ustavování a nahrazování jedné paradigmatické etapy druhou. Autor čtenáře provází polozapomenutými texty a historiografickými spory, přibližuje ale také institucionální vývoj poválečného stranického dějepisectví a sociální zázemí tehdejších historiků.

Sledování proměn paradigmat stranické historiografie bezesporu představuje rámec pro funkční uchopení zvolené problematiky a výsledný obraz, jak jej autor předkládá, je z hlediska soudobé domácí historiografie přijatelný a inovativní zároveň. Přesto jsem se při čtení knihy o „angažovaném dějepisectví“ nemohl ubránit několika otázkám, jež lze bez dlouhých okolků shrnout jako vzájemné působení vztahů mezi vědou a politikou na jedné straně a proměnami jednotlivých paradigmat na straně druhé.

Úzké sepětí mezi politikou (politickou praxí stejně jako ideologií) a stranickou historiografií si autor uvědomuje více než dobře a přiznává je celému sledovanému dvacetiletí. Často se také zabývá politickým myšlením historiků, ať už to je při analýze stalinského vymezení vědy, při otřesení důvěry v Komunistickou stranu Československa kolem roku 1956 nebo v éře formování reformního programu šedesátých let. Ve chvíli, kdy vysvětluje paradigmatické zlomy, ovšem obrací svou pozornost takřka výhradně k dobovým textům, a přestože akcentuje politické souvislosti, nemohu se zcela ubránit výslednému pocitu, jako by nakonec přeci jen rozhodující impulzy pro střídání jednotlivých paradigmat připisoval samotné dějepisné produkci. Jakkoliv

2 Václav Veber nabízí tento výklad ve společné recenzi Sommerovy knihy a publikace slovenského historika Adama Hudka *Najpolitickejšia veda: Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968* (Bratislava, Historický ústav SAV 2010) v časopise *Securitas Imperii*, č. 21 (2), 2012, s. 254–258. Pro ty, kterým by se výše uvedené tvrzení zdálo vytržené z kontextu, cituji závěrečné Veberovo hodnocení: „V celé práci se autor tváří jako nezaujatý a nezainteresovaný badatel, ale už výběr tématu a jeho způsob zpracování naznačuje celkem jednoznačně, že je mu komunistická historiografie velmi blízká a že se nebrání tomu být jejím propagátorem. To se mi v dnešní době zdá už velmi anachronické, je to však upozornění na fakt, že komunismus má velmi tuhý život a vrací se neustále v nečekané podobě. To ovšem není nic radostného, v tomto smyslu je práce užitečná, varuje před tím, co může nastat.“ (Tamtéž, s. 258.)

autor vychází ze sociálního studia historiografie, analýza dobových textů ho dle mého soudu poněkud svádí k přeceňování povahy stranického dějepisectví coby autonomní vědecké disciplíny a podceňování jeho imanentního napětí mezi politickou a vědeckou funkcí. Domnívám se, že k hlubšímu pochopení tehdejšího myšlenkového světa Sommerových aktérů je nutno akcentovat především tento vnitřní rozpor, v němž myslím hrálo politické přesvědčení prim na úkor vědeckých ambicí. Jsem ostatně toho názoru, že zmíněná teze platí jak pro stalinskou, poststalinskou i reformní historiografii, tak pro pozdější zapojení někdejších stranických historiků do činnosti disentu či politického exilu.³ Nejde mi samozřejmě, stejně jako Sommerovi, o to oddělovat jedno od druhého, zajímá mě spíše zhodnocení vzájemného poměru, jehož vychýlení není – jak se budu snažit dále ukázat – zcela zanedbatelné.

Mé tázání nechce zpochybnit autorovu periodizaci „tří fází“, směřuje nicméně k otázce, do jaké míry se skutečně jednalo o proměnu vědeckých paradigmat či o vědecké revoluce a nakolik šlo o změnu politických postojů představitelů stranické historiografie. Pokud Sommer vymezuje jednotlivé etapy stranického dějepisectví, zůstává ke zvážení, zda se spíše nejednalo o změny politického myšlení příslušníků aparátu Ústředního výboru KSČ, pod jehož gesci Ústav dějin KSČ stejně jako Vysoká škola stranická (později politická) spadaly, než o změnu vědeckého pohledu a od něj odvozeného chápání světa.

Odkud například pramení na první pohled odlišný vývoj stranické historiografie a filozofie? Jak je možné, že v době tažení proti revizionistickým „úchylnkám“ Karla Kosíka, Ivana Svitáka a Ladislava Tondla v druhé polovině padesátých let byla česká stranická historiografie prakticky konformní? Rozhodně si nelze odpovědět poplatností prvního a spekulativností druhého oboru. Jestliže v marxisticko-leninském pojetí bylo dějepisectví součástí historického a filozofie dialektického materialismu, obě dvě disciplíny původně vytvářely pevné pilíře stalinské vědy jako nástroje poznání skutečnosti a současně její revoluční přeměny. Nespočívá tedy odpověď spíše ve skutečnosti, že převážná většina protagonistů stranické historiografie nepatřila mezi běžné stránky, jako například filozofové nebo komunističtí spisovatelé, ale do nomenklatury aparátu Ústředního výboru KSČ, byť jejích nižších pater?

Rozdílnost postojů v tomto ohledu kontrastuje zejména tehdy, když srovnáváme chápání vědy: zatímco většina ostatní stranické inteligence od druhé poloviny padesátých let plédovala za vymanění vědeckého bádání z bezprostředního vlivu politiky KSČ, ve stranické historiografii podobné tendence nenajdeme. Prosazuje se v ní sice nárok na vědeckost, avšak v přísně politickém pojetí „budování socialismu novými metodami“, a nikoliv jako „konec panství ideologie“, která učiní „místo vědecké teorii“.⁴ Napětí tohoto druhu se ostatně dá vysledovat i na úrovni Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a institucí stranického dějepisectví: jakkoliv se například František

3 Výrazným příkladem podobného přesahu je působení Karla Bartoška a jeho autorský podíl na *Černé knize komunismu*.

4 Tento obrat je vypůjčen ze známé diskuse o ideologii a vědě vedené na stránkách *Literárních novin* počátkem druhé poloviny 50. let (viz KOSÍK, Karel: Hegel a naše doba. In: *Literární noviny*, roč. 5, č. 48 (1956), s. 3). Vítězslav Sommer zmíněný stav sám konstatuje v závěru kapitoly o destalinizaci Ústavu dějin KSČ, když píše, že „místo v revizionistickou

Červinka a Robert Kvaček věnovali stejnému úseku novodobých dějin jako jejich kolegové v Ústavu dějin KSČ, do narativu stranické historiografie jednoduše nezapadali.

Ostatně není tak docela náhoda, že při kampani proti revizionismu nebyly kritizovány historické práce stranické provenience (ve smyslu vymezení *Angažovaného dějepisectví*), ale Kvačkova *Osudná mise*⁵ a Kalivodova *Husitská ideologie*. Rukopis druhé jmenované knihy přitom byl dokončen již roku 1957, v důsledku kritiky však mohl vyjít až o čtyři roky později.⁶ Narozdíl od stranických dějepisců, kteří na intelektuální podněty meziválečné levice prakticky nenavazovali, se Kalivoda otevřeně hlásil ke Kurtu Konradovi, jemuž je *Husitská ideologie* dedikována.

Přirozeně by musela být provedena modelová analýza jednotlivých faktorů, jež vstupovaly do procesu osobnostního formování tehdejších intelektuálů, domnívám se ovšem, že postoje stranických historiků byly ve srovnání s ostatní stranickou inteligencí zásadně předdefinovány jejich příslušností k aparátu Ústředního výboru KSČ. Zajisté, Sommerovi aktéři se v šedesátých letech zapojili do reformy státního socialismu (autor v této souvislosti skvěle popisuje vytváření legitimizačního příběhu československé reformy), avšak ještě jednou: nebyly tyto postoje poněkud odlišné od ostatních reformistů? Nejednalo se spíše o politický postoj, formovaný především prostředím aparátu Ústředního výboru KSČ, jehož nezanedbatelná část se vymezovala vůči garnituře Antonína Novotného, než o intelektuální reflexi Kosíkova, Kalivodova anebo třeba Kunderova či Vaculíkova typu? Aktivní zapojení stranických historiků do formulování oficiální reformní politiky v rámci „poradních sborů“ významných politiků pražského jara to dle mého soudu nepřímou dokazuje. Jakkoliv měly ostatní segmenty stranické reformní inteligence nemalý politický vliv, v těchto *think tankích* oficiálního reformismu nebyly zdaleka tak zastoupeny jako právě Sommerovi historici. Filozofové, literáti a publicisté se spíše podíleli na kritice politické praxe a na formulování radikálnější pojatého reformního programu. Jinými slovy, přestože byli členy KSČ, pocházeli z mírně odlišného politického prostředí a jejich reformismus se mimo jiné vyznačoval krajní opatrností vůči mocenským strukturám aparátu Ústředního výboru KSČ. Zatímco například straniční historici považovali Zdeňka Mlynáře za dobře známého partnera, reformní intelektuálové soustředění kolem redakce *Literárních novin* a později *Literárních listů* vůči němu byli značně ostražití, neboť se v šedesátých letech podílel na řadě kampaní proti přílišným „výstřelkům“ kulturní stranické inteligence.

Vzhledem k širokému záběru monografie by bylo patrně pošetilé chtít po autorovi, aby svou pozornost věnoval také těm, kteří byli z dominantního diskurzu vytlačováni. Pokud však navážeme naše tázání tam, kde Vítězslav Sommer skončil, musíme konstatovat, že paradigma „normalizační“ stranické historiografie se nezjevuje jako záležitost importovaná zvnějšku, ale že mimo jiné čerpá ze zdrojů, jež byly právě v druhé polovině padesátých, a zejména potom v průběhu šedesátých let vytěšňová-

konfrontaci se stranickým vedením vyústil pouze ve formulaci kompromisního programu 'zvědečtění' stranické vědy“ (s. 175).

5 KVAČEK, Robert: *Osudná mise*. Praha, Naše vojsko 1958.

6 KALIVODA, Robert: *Husitská ideologie*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961.

ny. Jedním z pilířů „normalizačního“ paradigmatu tak nebude to, co by si postupně probojovávalo cestu jako nové, ale to, co již jednou bylo z dominantního vědeckého diskurzu vyloučeno.

Vedle vztahů vědy a politiky se na tomto místě dostávám k druhému problematickému bodu použití Kuhnova konceptu pro vývoj stranického dějepisectví. Přijetí teorie vědeckých revolucí totiž předpokládá, že dochází k radikálnímu převrácení dosavadního vnímání skutečnosti: „Kachny předrevolučního světa se ve světě po revoluci ukáží být králíky.“⁷ Každé nové paradigma je tak podle Kuhna zcela nesouměřitelné s paradigmatickým dřívějším – jelikož se jedná takřka o „nový svět“, nelze ho porovnávat se světem předchozím. Aniž bych chtěl mezi pátou a sedmou dekádu dvacátého století pokládat rovnítko, rozhodně lze konstatovat, že právě pro „normalizační“ a stalinské paradigma Kuhnův princip nesouměřitelnosti neplatí. Stalin se sice v sedmdesátých letech nevrací ani jako symbol, avšak zastaveno a poté tabuizováno je tažení proti „kultu osobnosti“, do stranické historiografie se vrací řada starých motivů i dříve ostrakizovaných osobností, výlučnost československého příběhu je nahrazena „internacionalismem“ a podobně. Jistou souměřitelnost můžeme současně vidět i mezi reformní a „normalizační“ érou, ať už je to na úrovni „budování socialismu“ či v dovolávání se Lenina. Obecně platí, že v rámci jednotlivých etap stranického dějepisectví budeme nacházet spíše příklady souměřitelnosti než dokazovat opak. A to i navzdory (osobně mi sympatickému) náhledu na „normalizaci“ jako na svébytný projekt, který měl blíže k moderním diktaturám vně východního bloku než ke stalinismu.

Vývoj stranického dějepisectví, a nejen jeho, byl na počátku sedmdesátých let podruhé v krátké době přímo odvislý jednak od institucionálních proměn (zánik zázemí stranické historiografie popisuje autor na stranách 444–462) a jednak od výrazné proměny politicko-ideologického diskurzu. Stranická historiografie se na formování nové situace sice podílela, v primární instanci byla ale její institucionální podoba od těchto proměn přímo odvozena, stejně jako tomu bylo na počátku padesátých let. Změna paradigmatu ve stranické historiografii tak nebyla dána neudržitelností vědeckých hypotéz a teorií či výraznými objevy (přelomovými historickými pracemi) a probojováním nového, ale odehrála se naopak na základě politických změn, na nichž přestali mít aktéři reformního paradigmatu podíl. Vyčítat jim přílišné se-pětí s politikou dle mého soudu není na místě; historiografii jako politický zápas brali, jako takový ho prohráli, řada z nich současně zůstala politicky angažována až do konce života. Pojednání o nich jako o poražených anebo o těch druhých, kteří je porazili, musí být ovšem podrobeno dalšímu důkladnému studiu. Není pochyb o tom, že monografie Vítězslava Sommera bude pro takový počín nedocenitelným zdrojem informací i inspirace.

7 KUHN, Thomas Samuel: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha, Oikoymenh 2008, s. 115.